

# ARTEFACT

*Het ontstaan en de huidige staat van de Berlijnse Muur*

(opdracht 2)

&

*De betekenisverandering van de Berlijnse Muur*

(opdracht 3)



**Gemaakt door:**  
**Studentnummer:**  
**Datum:**  
**Docent:**  
**Werkgroep:**  
**Studie:**

Jojanneke van Egmond  
5611652  
28-10-2006  
Bert van de Roemer  
1; 09:00-11:00; PCH  
Algemene Cultuurwetenschappen

## *De Berlijnse Muur als artefact*

### **Identificatie van het object:**

- Titel: De Berlijnse Muur
- Makers: De Oost-Duitsers
- Datering: Bouw begon op 14 augustus 1961, maar was nog niet meteen af
- Materiaal: Cement, bakstenen, beton, prikkeldraad
- Afmetingen: 45,3 kilometer lang. De breedte is gemiddeld 10 tot 16 centimeter, maar er moet ook rekening worden gehouden met stukken afgezet gebied, wat ook tot de grens behoorde.
- Verblijfplaatsen: Er bevinden zich op ruim 30 plaatsen nog restanten van de muur. Bekenden zijn: de grensovergangen Checkpoint Charlie, Drewitz en Bornholmer Strasse; Invalidenfriedhof en Potsdamer Platz.

De Berlijnse Muur is een van de meest bekende en een van de meest besproken muren in de wereld. Het is een muur met een geschiedenis, terwijl deze muur zeker geen lang leven heeft gehad, want hij is slechts 28 jaar en drie maanden geworden. Hij is gebouwd tijdens de Koude oorlog in de nacht van 12 op 13 augustus 1961 en de afbouw begon op 9 november 1989. Hij werd 45,3 kilometer lang en gaf een grens aan van 160 kilometer om West-Berlijn. Ook toen de muur was afgebroken, bleef hij niet alleen figuurlijk voortbestaan als herinnering in de hoofden van vele Duitsers, maar ook letterlijk: op sommige plaatsen zijn delen van de muur overeind gebleven en deze dienen nu als monumenten. Er is zelfs een klein museum opgericht waar zich vroeger de meest beruchtste doorgangspunt bevond, genaamd Checkpoint Charlie.

Ik heb de Berlijnse muur als artefact voor dit vak en dit werkstuk gekozen, omdat ik iets wilde aanpakken dat groter was. Ik kon natuurlijk ook voor een bekend schilderij, toneelstuk of een muziekstuk gaan. Een muziekstuk was ook eigenlijk mijn eerste keus, ik wilde namelijk een muziekstuk van de Russische componist Moessorgski uitkiezen. Ik kwam in contact met de muziek van Moessorgski op de middelbare school, tijdens de muziekles. Ik hoorde het stuk dat hij gecomponeerd heeft bij het schilderij met een trol erop, dit stuk is heerlijk om te spelen op de piano en had mijn voorkeur. Echter, iets vinden over de oorspronkelijke partituur was niet te doen en ik kwam het idee van de Berlijnse Muur. Er is geen speciale reden voor deze keuze, ik heb de muur (of slechts enkele delen) nog nooit kunnen bewonderen, maar ik vond het wel wat hebben voor dit werkstuk. Vooral met opdracht drie

dat je ingaat op de betekenisverandering. Dat leek me een erg leuk aspect om te betrekken op een erfgoed als de Berlijnse muur.

## *Het ontstaan en de huidige staat van de Berlijnse Muur*

(opdracht 2)

### De totstandkoming van de Berlijnse muur

- De totstandkoming van het artefact (geestelijk, artistiek, materieel)

De geestelijke bouwers van de Berlijnse Muur zijn Walter Ulbricht en -de Sovjet-leider van die tijd- Chroesjtsjov. Walter Ulbricht was destijds de secretaris-generaal van de SED. De SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) was de machtigste partij in Oost-Duitsland en zij volgde het strenge, Russische bewind van Chroesjtsjov. Ulbricht en Chroesjtsjov wilden een halt toeroepen aan de gigantische braindrain uit Oost-Duitsland. Doordat de mensen Oost-Berlijn in grote aantallen verlieten, kwam er een wankelende economische en politieke situatie. Men wilde dit tegenhouden en de mensen in Oost-Duitsland houden. Men kwam toen met het idee van het bouwen van een grote muur om de overgang naar het Westen te dwarsbomen. Er is dus niet echt een artistieke totstandkoming van het object.

### De materiële aspecten van de Berlijnse muur

- De materiële aspecten van het object (hoe en waarvan is het gemaakt)

De bouw begon op de nacht van 12 op 13 augustus om 2 uur en het idee zou in enkele weken gerealiseerd zijn. Waar de muur zou lopen werd bepaald door de 'Grenzstrich'. Deze grens werd getekend door een dikke witte streep (ongeveer 15 centimeter). Deze werd onder andere getekend door de Oost-Duitser Hagen Koch bij het Checkpoint Charlie. Hij werkte als 'Kulturoffizier' bij het ministerie van 'Staatssicherheit'. Dit werd ook wel de 'Stasi', de Oost-Duitse veiligheidsdienst genoemd.<sup>1</sup> Eerst werd de grens getrokken met prikkeldraad en dit werd later verstevigd met grauwe, betonnen blokken. Andere gebruikte materialen zijn cement en bakstenen. Er werden op zeven plaatsen posten opengelaten waar zich een doorgang naar het westen bevond. Bij deze posten stonden vele bewakers en grenswachters die de orders hadden gekregen op elke individu, die de grens naar het westen illegaal probeerde over te steken, het vuur te openen. Ook bevonden zij zich in

---

<sup>1</sup> <http://www.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Berlijn/muur.html>

torens die toegevoegd waren tot de muur. Dit schietgrage order zou uiteindelijk leiden tot 239 doden. We hebben het hier over ongeveer 10.000 officieren en wachters, zij waren vaak ook in bezit van een paar waakhonden<sup>2</sup>. Er werden, zoals ook al eerder vermeld is, verschillende soorten materialen gebruikt voor de bouw van de muur en de muur verschilde dan wel eens van uiterlijk. Op illustratie 3 is goed te zien waaruit de muur bestond en hoe deze was gebouwd. Er bestonden dus verschillende soorten muur. Soms was er slechts een enkele betonnen wand, soms een dikke muur van beton en cement en soms waren er stroken land tussen de afbakeningen waren honden en militairen liepen. Dit heeft ook te maken met wanneer de muur gebouwd is. Deze bouwfases heten de 'generaties'. De eerste generatie is gebouwd in 1961 en is te herkennen aan de pijplijn boven op de muur. Deze pijplijn verdween snel en bij de muur werd steeds dikker en dieper: de derde generatie muur is 40 centimeter hoger ( nu 4,10 meter) en is 6 centimeter dikker geworden.<sup>3</sup> Soms kwam de getrokken grenslijn niet echt uit: dan moesten de al bestaande gebouwen, woningen en plekken eraan geloven: zij werden dan gesloopt. Een voorbeeld hier van is het Invalidenfriedhof. Deze begraafplaats is aangelegd in 1748 door de Berlijnse bouwmeesters Schinkel. Hier moest de muur lopen en vele graven zijn hiervoor geruimd omdat deze dus in de weg lagen.

## De aspecten van behoud en verval van de Berlijnse muur

- Aspecten van verval en behoud (wat is de huidige staat, zijn er beschadigingen, hoe wordt het geconserveerd)

Er is natuurlijk grote schade verricht aan de Berlijnse muur, omdat zoveel mensen tegen het bestaan van de muur waren. Toen de muur er al stond hebben veel mensen getracht te vluchten, hiervoor bracht men schade aan de muur. Denk bijvoorbeeld aan het proberen kapot te slaan van het cement en het graven van tunnels onder de muur door. Ook hebben vele (voornamelijk jongeren) hun emoties geuit op de muur.

Er is dan wel geen artistieke totstandkoming te noemen, maar er is wel een artistieke uiting op de muur zelf. De muur was versierd met leuzen en afbeeldingen. Deze gaven voornamelijk de emoties ten aanzien van hun toestand aan de kant van de muur weer, er waren ook wat inhoudloze bekladeringen. Meestal werd hiervoor graffiti of verf gebruikt.<sup>4</sup> De grootste schade aan de muur is natuurlijk in 1989 toegebracht. Toen 'viel de muur'. De muur

---

<sup>2</sup> <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/>

<sup>3</sup> Rainer Hildebrandt, Bernd Markowsky. *Die Mauer spricht*.

<sup>4</sup> Müller, Helmut M. p. 366

is weggehaald met bulldozers en ander grof geweld: mensen sloegen de muur kapot, maakten gaten erin om de mensen er door te kunnen laten.

Het is ook weer de eerder genoemde Hagen Koch die we tegenkomen bij het behoud van de overgebleven delen van de beroemde Duitse muur. Hij ziet de overblijfselen van de muur als 'Denkmäler'. Helaas zijn er ook vele Duitsers die de overblijfselen van de Berlijnse muur met de vlakte gelijk zien om het verleden zo helemaal te kunnen vergeten. Er zijn -zoals op illustratie 4 te zien is – meerder plaatsen waar delen van de muur zijn overgebleven. We nemen enkele voorbeelden in het bijzonder:

- ***Invalidenfriedhof***<sup>5</sup>

Sommige restanten van de muur zijn hier overeind blijven staan en wit geschilderd. Het geeft een herinnering aan de graven die zijn geruimd voor de bouw van de muur en dus tegelijkertijd de oneerbiedigheid die er heerste om de bouw te realiseren.

- ***Niederkirchnerstrasse***

Deze straat loopt ten zuidoosten van de Potsamder Platz. Deze straat heeft vele misdaden en grootmachtenhebbers gekend. Na de oorlog werden de gebouwen, huizen en zelfs hun funderingen gesloopt om het verleden uit te wissen. Hier loopt een dikke, rode streep van 15 bij 200 centimeter over het asfalt als herinnering aan de muur. Hier staat nu ook een tentoonstelling. Deze tentoonstelling heet 'Topographie des Terrors'. Deze wordt hier gehouden om de herinneringen aan de misdaden niet te vergeten.

- ***Checkpoint Charlie***

Checkpoint Charlie is weggehaald en de muur is neergehaald, maar daar in de plaats van staat nu een klein museum om ons aan de Berlijnse muur te blijven herinneren. Er staat nog een wachthuisje en het bord dat aangaf dat hier de Amerikaanse sector tot een einde kwam. De slagbomen worden gerestaureerd, zodat ze weer bij de originele grensovergang geplaatst kunnen worden als monument.

- ***Mühlenstrasse***

Bij de Mühlenstrasse aan de Spree staat nog een vrij groot stuk muur. Kunstenaars uit binnen- en buitenland hebben zich hierop uitgeleefd. Enkele namen zijn: Kiddy Citny, Thierry Noir en Christophe Bouchet. Een mooi voorbeeld van op de muur gemaakte kunst is de

---

<sup>5</sup> <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/grenze/mauerreste/>

afbeelding van de zoen tussen Breznev en Honecker. De afbeelding is versierd met de tekst 'Mein Gott, hilf mir, diese tödliche Liebe zu überleben'.

- **Geestelijke overblijfselen**

Tenslotte zijn er ook de geestelijke overblijfsels van de muur. De muur is als herinnering blijven bestaan in onze hoofden. Maar ook de scheiding is sommigen nog behouden en de hereniging is volgens hun niet geheel voltooid<sup>6</sup>. 'De eenwording van Duitsland is nog steeds niet helemaal voltooid', aldus Koch. 'Men spreekt alsnog van de 'Ossies' in het oosten en de 'Wessies' in het westen van Berlijn.'<sup>7</sup>

(Ik heb verschillende overblijfselen van de muur gekozen, omdat ze niet overal hetzelfde zijn: de ene keer is het een authentiek stukje muur, de andere keer slechts een streep over het asfalt om aan te geven hoe de muur gelopen heeft. Dit vindt ik erg interessant en wou dus meerdere voorbeelden geven om dit te laten zien)

Het merendeel van de muur is dus meteen weggehaald. Tegenwoordig wordt er nog maar weinig weggehaald. De meningen over het behouden van sommige delen van de muur zijn verschillend: sommigen willen het verleden vergeten en alle resten hiervan wissen, anderen zien de overblijfselen van de muur juist als een nare herinnering, maar wel eentje die bewaard moet blijven. Van conservering is niet echt sprake, behalve in het museum bij Checkpoint Charlie en sommige delen van de muur moeten gewoon bewaard blijven, aldus sommigen. Er is geen sprake van restauratie: de beschadigingen blijven en worden niet gerepareerd, behalve de slagbomen bij het oude Checkpoint Charlie. Er wordt ook geen preventieve restauratie toegepast. De overblijfselen van de muur staan in de open lucht en zijn voor allerlei beschadigde factoren vatbaar.<sup>8</sup>

---

<sup>6</sup> Smits, Hans. *Kleine geschiedenis van de Berlijnse hereniging*.

<sup>7</sup> <http://www.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Berlijn/muur.html>

<sup>8</sup> Müller, Helmut M. p. 364-367

# *De betekenisverandering van de Berlijnse Muur*

(opdracht 3)

Ik heb voor deze opdracht drie tijdstippen uit het 'leven' van de Berlijnse Muur gekozen:

1. 1961: De muur wordt gebouwd en is ook af in dit jaar
2. 1989: Het communisme valt tegelijkertijd met de muur: de muur wordt afgebroken
3. 2006: De muur is grotendeels weg en heeft een andere waarde gekregen

Ik heb 1961 en 2006 als tijdstippen gekozen, omdat we dan kunnen gaan kijken naar het begin (de bouw van de muur) en naar hoe men nu naar de muur kijkt. Er heeft natuurlijk - door de jaren heen - een grote verandering plaats gevonden van hoe men nu naar de muur kijkt, hoe men over de muur spreekt (de verbale context) en hoe de muur gepresenteerd wordt (dit is te vergelijken met de wijze van 'exposeren') in vergelijking met in 1961. Er was toen nog een tijdstip tussen deze twee jaartallen over wat gekozen moest worden. Niet meer dan logisch dat ik hiervoor de val van de muur heb gekozen. Dit is een historisch moment en ging gepaard met vele gevoelens en een verandering van de wereldlijke politiek.

## *1961: De muur wordt gebouwd en is ook af in dit jaar*

### ➤ De betekenis (verandering) van het artefact

In het begin werden alle plannen voor het bouwen van een muur ontkent.<sup>9</sup> Dat deze toch middenin een zomernacht gebouwd werd, kwam hard aan. Mensen vonden het heel erg raar en dat is niet gek: ineens kon je niet meer naar het andere deel van je eigen stad! De muur betekende een opsluiting voor de mensen die in het Oosten woonden. Zij konden niet vrij reizen naar het Westen, waar misschien wel familie of werk zich bevonden. Het had een betekenis van een vrijheidsafnemer en ging gepaard met repressie. Voor de mensen in het Westen betekende de muur een vorm van afzondering met hun familie of werk.

---

<sup>9</sup> Thomas Brandenburg, Hannah Lobeck. p. 21-37

### ➤ De functie(verandering) van het artefact

De muur had in 1961 een duidelijke functie. Het functioneerde als scheiding tussen het Oosten en Westen. De braindrain werd al groter en Oost-Duitsland liep leeg. Dit had schadelijke gevolgen voor onder andere de economie. Door een muur te bouwen van cement en baksteen -beveiligd met wachters en honden- kon er een halt worden toegeroepen aan het leeglopen van het Oosten. Het diende dus als grens. Er werden ook een aantal grensovergangen gemaakt met een strenge controle.

### ➤ Institutionele aspect met betrekking tot dit artefact

Als we het hebben over het institutionele aspect met betrekking tot de bouw van dit artefact, hebben we meteen te maken met de politieke partij in de DDR van die tijd: de SED. Dit was tijdens de Koude Oorlog de machtigste partij in West-Duitsland. Deze partij kwam ook met het idee van de bouw van de muur.<sup>10</sup> Zoals al eerder genoemd is, waren er meerdere overgangsplaatsen gemaakt. Dit waren officiële grensovergangen en hier stonden poortwachters en douane. Deze mensen werkten voor de DDR en handelden volgens de wetten en regels die deze partij had opgesteld ten opzichte van het beleid van het doorlaten van mensen naar het Westen. Belangrijke mensen van de DDR ten opzichte van de muur waren Walter Ulbricht en Günter Schabowski. Beide mannen waren machtige partijleiders van de DDR. Ook de Sovjetleider Chroestjov had grote macht bij de bouw van de muur.<sup>11</sup>

## *1989: Het communisme valt tegelijkertijd met de muur: de muur wordt afgebroken*

### ➤ De betekenis (verandering) van het artefact

De muur is gebouwd en we zijn een aantal jaren verder. In deze periode was er een toename van frustratie tegenover de muur. Men uitte zijn gevoelens en emoties door middel van beschadigingen op de muur; tunnels bouwen onder de muur door en creatieve creaties van graffiti en verf op de muur. Toen men hoorde dat de grens open ging, ging men de muur kapot maken/beschadigen en voornamelijk helemaal te slopen. Er werden gaten in gehakt om de mensen er door te laten. Het riep woede, haat, wrok en verdriet op. Het was een muur van emoties geworden en dat was te zien. Betekende de muur eerst nog opsluiting en repressie, hier betekende het vrijheid. Het was een symbool voor vrijheid geworden. Dit kon

---

<sup>10</sup> Hammer, Manfred e.a. p. 15-23

<sup>11</sup> Zie ook voetnoot 10

ook alleen maar, omdat de muur eerst opsluiting betekende. Je ziet dus een grote betekenisverandering.

### ➤ De functie(verandering) van het artefact

De oorspronkelijk functie verviel: het scheiden van het Westen van het Oosten was niet meer nodig. De scheiding tussen Oost- en West-Berlijn hoefde niet meer worden aangetoond, omdat deze tweedeling ook in de politieke wereld niet meer bestond. De val van het communisme maakte een einde aan de tweedeling in Europa. De twee helften vielen samen en de mensen mochten vrij reizen tussen Oost en West. De functie van de muur als abstractie werd letterlijk en figuurlijk: 'doorbraak'. Doorbreken door de muur: men ging de muur kapot maken, er gaten inmaken om een doorbraak te maken. Men was vrij om te gaan en staan waar zij dat wensten. Dus het werd een doorbraak naar vrijheid, het weerzien van bekende mensen en ook onbekende mensen: men viel elkaar met tranen in hun ogen in elkaars armen. De nieuwe functie van de muur maakt heel veel emotie los bij de mensen. Daarmee bedoel ik niet alleen de mensen die in Berlijn stonden, maar over de gehele wereld. Het werd live op verschillende televisiezenders uitgezonden en mensen op de bank lieten hun eten even koud worden. Dit grote nieuws haalde iedereen en niemand kon het geloven. Iedereen was overdonderd. Mocht men naar het Westen reizen?

### ➤ Institutionele aspect met betrekking tot dit artefact

In de tijd dat de Berlijnse Muur er nog stond was de politieke partij, de SED, aan de macht in de DDR. Een van de hoogste leiders van deze partij was Gunter Schabowski. Hij hield op 9 november 1989 een persconferentie. In deze conferentie werd verteld dat de DDR een beslissing had genomen: "Maar vandaag is, voor zover ik weet een beslissing genomen...We hebben besloten dat iedere DDR-burger de grens over mag. Dat geldt - voor zover ik weet - .....vanaf nu.". De pers was dus het eerste instituut dat hoorde dat de grenslijn tussen Oost en West niet meer bestond.<sup>12</sup> De SED was het instituut met betrekking op de val van de muur, omdat zij deze beslissing hadden genomen. Het leger, de grenswachters, geheime dienst (de Stasi) niemand wist van dit besluit af en waren net zo overdonderd als alle anderen. De richtlijnen van boven waren gestopt. De val van de muur viel samen met de val van de DDR. De DDR, de SED, de Stasi, het leger van het Oosten, de grenswachters: al deze instanties vervielen. Ze waren niet meer nodig. De scheiding tussen de DDR en BDR bestond niet meer.

---

<sup>12</sup> [http://nl.wikipedia.org/wiki/Berlijnse\\_Muur](http://nl.wikipedia.org/wiki/Berlijnse_Muur)

## *2006: De muur is grotendeels weg en heeft een andere waarde gekregen*

### ➤ De betekenis (verandering) van het artefact

De functies die de muur zich eerder toeëigende, in de eerste en tweede tijdsperiode die ik genoemd heb, vervallen ook weer hier. Er hoeft (weer) geen scheiding tussen Oost en West worden aangegeven en het moment van de val is ook zo'n 17 jaar geleden. De muur heeft een hele nieuwe functie gekregen, eentje waarvan niemand ooit zou hebben gedacht dat de muur zo'n functie zou krijgen. Het is namelijk, op sommige plaatsen waar de resten van de muur zijn overgebleven, een monument geworden. Er is zelf een klein museum gebouwd, waar het vroegere Checkpoint Charlie heeft gestaan. Het heeft een gedenkwaardige functie gekregen. Ik heb ook al eerder iets genoemd over het Invalidenfriedhof. Dit is ook zo'n gedenkplaats, om alles wat er gebeurd is voor het maken van de muur te gedenken. Maar ook om alle overledenen te herdenken die omgekomen zijn bij het oversteken van de muur.

De muur betekent tegenwoordig het herinneren aan de tijden van dat de muur werd gebruikt. Men staat er bij stil dat het niet meer zo ver kan gaan bij een regime dat aan de macht komt. De muur geeft herinneren van het pijnlijke verleden: herinneren aan de ijzige Koude Oorlog en de angst waar men toen in leefde. Maar ook aan al de mensen die over de muur probeerden te vluchten. Maar het geeft ook goede herinneringen en gedachtes. De val van de muur is een mooie herinnering: het betekende een weerzien van andere mensen en vrijheid die de val van de muur de mens gaf. De muur betekent voor de huidige mens een tweedeling van mooie en minder mooie momenten in de Europese cultuur en geschiedenis. De muur heeft ook een educatieve betekenis gekregen.

### ➤ De functie(verandering) van het artefact

Ook de functie is hier enorm veranderd. Het heeft een lerende en historische functie gekregen. Lerend, omdat er tegenwoordig vele excursies naar de muurresten of de omgeving geboekt worden. Dit zijn mooie leermomenten, want de geschiedenisles wordt immers ineens dan realiteit. Doordat het nu tot ons Europees verleden behoort, heeft het een historische functie gekregen. De muur is ook een symbool geworden voor de Koude Oorlog. Veel mensen die de val van de muur niet hebben meegemaakt, leren dit nu in de geschiedenislessen. Het is nu meer een erfgoed dan een artefact geworden, want er komt nu toerisme op af en er worden expedities naar de muur gehouden.

### ➤ Institutionele aspect met betrekking tot dit artefact

Zoals al eerder vermeld is, staat er een museum in het teken van de Berlijnse muur. Dit museum is een institutioneel aspect sinds de muur weg was en het museum op de plaats van het vroege Checkpoint Charlie gebouwd is. De verbale context is hier natuurlijk veranderd, waar eerst soldaten schreeuwde, loopt men nu rustig door het museum en praat men over de oude tijden van de Koude Oorlog. Het publiek is hierdoor ook veranderd. Het museum trekt kunst- en cultuurgeïnteresseerden en historici. Vroeger liepen hier wachters en Duitsers die wilden vluchten. Ook is er een monument om ons te herinneren aan de slachtoffers van de Berlijnse muur. Even leuk om er bij te vertellen: afgelopen zondag (13 december) is de bouw van de muur herdacht. Dit is namelijk precies 45 jaar geleden. Dit gebeurde bij dit monument. De minister van Binnenlandse Zaken en de burgemeester van Berlijn legden kransen bij het monument.<sup>13</sup> Zie illustratie 13.

## *Nawoord*

De Berlijnse Muur als onderwerp nemen voor dit werkstuk, was niet niks. Het is iets minder grijpbaar en informatie vinden heeft voor dit artefact ook enige moeite en Duitstalig inspanning gekost. Ik ben ook vaak onzeker geweest over mijn keuze voor de Berlijnse Muur, omdat het erg 'groot' is om je in te verdiepen, maar ik heb er zeker geen spijt van en ik ben blij dat ik nu ook wat nieuws heb geleerd over deze beruchte muur. Ik vond het erg leuk dat ik op het laatst nog inspiratie kreeg van het eindcollege van Grijzenhout. Hij vertelde over de verschillen tussen een artefact en erfgoed geprojecteerd in een schema. En dit opende mijn ogen over de grotere betekenisverandering voor de Berlijnse muur. Ik had toen door dat de Berlijnse muur niet zozeer meer een artefact is, maar een erfgoed is geworden. Ik vond het erg leuk dat het college zo bruikbaar was voor mijn onderwerp voor dit werkstuk.

---

<sup>13</sup> [http://www.ad.nl/multimedia/archive/00088/berlijnse\\_muur\\_88818a.jpg&imgrefurl=](http://www.ad.nl/multimedia/archive/00088/berlijnse_muur_88818a.jpg&imgrefurl=)

## Literatuurlijst

- Müller, Helmut M. *Schlaglichter der deutschen Geschichte*. Bonn 1996, p. 364-367
- Smits, Hans. *Kleine geschiedenis van de Berlijnse hereniging*. Amsterdam: Aksant, 2005
- Rühle, Jürgen & Holzweißig, Gunter. *13. August 1961*. Köln: Edition Deutschland Archiv, 1981
- Hammer, Manfred e.a. *Das Mauerbuch*. Berlin: Oberbaum, 1981
- Rainer Hildebrandt, Bernd Markowsky. *Die Mauer spricht*. Berlin (west), 1982
- Thomas Brandenburg, Hannah Lobeck. *Die Mauer*. Hamburg: Gruner+jahr AG&CO, 1981
- <http://www.salvator.net/projekte/mauer/referate/grenzanlage.jpg>
- [http://www.dailysoft.com/berlinwall/photographs/berlinwall-1961/berlinwall-1961\\_013.htm](http://www.dailysoft.com/berlinwall/photographs/berlinwall-1961/berlinwall-1961_013.htm)
- <http://www.jvw.nl/images/De%20Berlijnse%20Muur.jpg>
- <http://www.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Berlijn/muur.html>
- <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/>
- [http://nl.wikipedia.org/wiki/Berlijnse\\_muur](http://nl.wikipedia.org/wiki/Berlijnse_muur)
- [http://www.ad.nl/multimedia/archive/00088/berlijnse\\_muur\\_88818a.jpg&imgrefurl=http://www.ad.nl/buitenland/article539433.ece&h=242&w=453&sz=57&hl=nl&start=1&tbnid=PeiBsVRWKP7D8M:&tbnh=68&tbnw=127&prev](http://www.ad.nl/multimedia/archive/00088/berlijnse_muur_88818a.jpg&imgrefurl=http://www.ad.nl/buitenland/article539433.ece&h=242&w=453&sz=57&hl=nl&start=1&tbnid=PeiBsVRWKP7D8M:&tbnh=68&tbnw=127&prev)
- [http://nl.wikipedia.org/wiki/Berlijnse\\_Muur](http://nl.wikipedia.org/wiki/Berlijnse_Muur)

# Illustraties

1

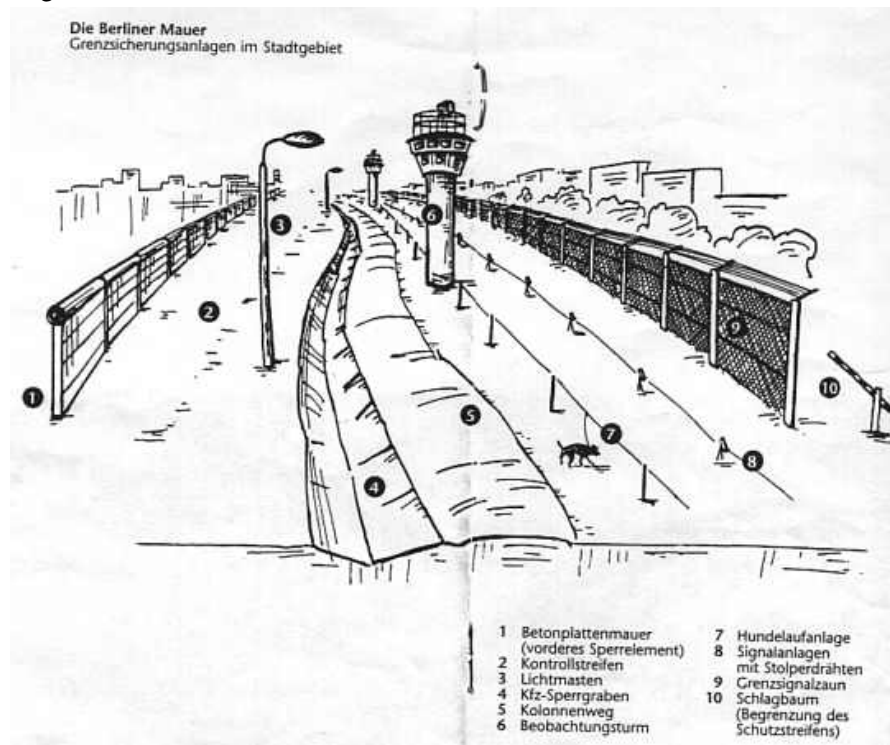


2



De muur tijdens de bouw: je ziet een bouwers aan het werk onder het toezicht van militairen

3



Schematische tekening van de verschillende soorten muur en grenslijnen. Je ziet ook de torens, slagbomen en lantaarnpalen die bij de muur stonden



- |  |  |
|--|--|
| 01: Bergfelde  | 24: <a href="#">Griebnitzsee</a>                   |
| 02: Glienecke Nordbahn                                 | 25: <a href="#">Glienicker Brücke</a>              |
| 03: <a href="#">Entenschnabel</a>                      | 26: <a href="#">Sacrow und Kladow</a>              |
| 04: <a href="#">Grenzübergang Bornholmer Straße</a>    | 27: <a href="#">Groß Glienicke</a>                 |
| 05: <a href="#">Bernauer Straße</a>                    | 28: <a href="#">Groß Glienicke „Mauerfriedhof“</a> |
| 06: <a href="#">Nordbahnhof</a>                        | 29: <a href="#">Weinbergshöhe</a>                  |
| 07: <a href="#">Invalidenfriedhof</a>                  | 30: <a href="#">Staaken</a>                        |
| 08: <a href="#">Reichstag/Brandenburger</a>            | 31: <a href="#">Spandau</a>                        |
| 09: <a href="#">Potsdamer Platz</a>                    | 32: <a href="#">Nieder Neuendorf</a>               |
| 10: <a href="#">Gropiusbau</a>                         | 33: <a href="#">Stolpe-Süd</a>                     |
| 11: <a href="#">Grenzübergang "Checkpoint Charlie"</a> | 34: Hohen Neuendorf                                |
| 12: <a href="#">Kommandantenstraße</a>                 |  |
| 13: <a href="#">Schillingbrücke</a>                    |  |
| 14: <a href="#">East Side Gallery</a>                  |  |
| 15: <a href="#">Treptow/Schlesischer Busch</a>         |  |
| 16: <a href="#">Neukölln/Sonnenallee</a>               |  |
| 17: <a href="#">Rudow</a>                              |  |
| 18: <a href="#">Schönefeld</a>                         |  |
| 19: <a href="#">Mahlow</a>                             |  |
| 20: <a href="#">Teltow</a>                             |  |
| 21: <a href="#">Kleinmachnow</a>                       |  |
| 22: <a href="#">Grenzübergang Drewitz</a>              |  |
| 23: <a href="#">Dreilinden</a>                         |  |

5



6





7

8

CITY PRICES

# London Herald

SATURDAY 13th NOVEMBER 1989

LATE EDITION

# BERLIN WALL TUMBLES

## 'Beginning of the End' for Communism

By the Herald Staff  
in Berlin, West and East

The Berlin Wall was breached on the eve of a historic day when the Communist Government of the German Democratic Republic, East Berlin, announced that it would allow citizens to cross the border with the West without visas.

The 28-year-old wall, the last symbol of the divide between Communist East Germany and democratic Western Europe, was finally opened after a day of political turbulence in the eastern bloc since the late East German leader Erich Honecker.

When the news came through at midnight, West German officials were told to expect a flood of refugees to cross over to the West. But the situation was far from chaotic. The atmosphere was festive and the border was well-guarded.

Thousands of curious West Germans crossed the border and got a glimpse of life in the East. Many were surprised to find that the East Germans were not the stereotypical figures of Communist propaganda. They were friendly and curious about the West.

The Berlin Wall was built in 1961 after the Soviet Union had taken over East Germany. It was meant to prevent East Germans from fleeing to the West. But now it was being dismantled.

The Herald Staff was in Berlin to report on the historic event. The wall was breached at the spot where it was most heavily guarded. The night was cold but the atmosphere was warm.

The Herald Staff was in Berlin to report on the historic event. The wall was breached at the spot where it was most heavily guarded. The night was cold but the atmosphere was warm.



Celebrating East Germans cross West via Berlin Wall

### Breaching the Wall

Thousands of curious West Germans crossed the border and got a glimpse of life in the East. Many were surprised to find that the East Germans were not the stereotypical figures of Communist propaganda. They were friendly and curious about the West.

The Herald Staff was in Berlin to report on the historic event. The wall was breached at the spot where it was most heavily guarded. The night was cold but the atmosphere was warm.

### OTHER NEWS

The Herald Staff was in Berlin to report on the historic event. The wall was breached at the spot where it was most heavily guarded. The night was cold but the atmosphere was warm.

### Also 'SCE' and 'SCE' led

The Herald Staff was in Berlin to report on the historic event. The wall was breached at the spot where it was most heavily guarded. The night was cold but the atmosphere was warm.

De media en de val van de Berlijnse Muur

17

9



Te herinnering aan waar de muur heeft gestaan

10



Verschillende overblijfselen van de muur



11

Preseident Regan bij een monument van de Berlijnse Muur in Simi Valley, Californie



12



13

Monument van de Berlijnse muur. Foto genomen op 13 december jongleden